

Vroedkundigen van het nieuwe (15)
Isabelle Ferreras

‘Werk is politiek’

In de afgelopen neoliberale decennia ontwikkelden bedrijven een obsessie voor aandeelhoudersbelangen, ten koste van werknemers en gemeenschap. De Belgische arbeidssocioloog Isabelle Ferreras wil terug naar democratisch ondernemen.

Ewald Engelen

D

e neoliberale revolutie begon op 13 september 1970. Op die dag publiceerde *The New York Times* een ingezonden stuk van de toen 58-jarige econoom Milton Friedman met als vrij vertaalde kop: ‘Het enige doel van de onderneming is het maximaliseren van aandeelhouderswaarde’. In dat stuk betoogde Friedman dat de enige partij die het management van een beursgenoteerde onderneming moet bedienen de kapitaalverstrekker is. Niet de werknemer, de consument, de toeleverancier of de gemeenschap.

De redenering erachter was dat de kapitaalverstrekker de laatste in de rij was die werd beloond, in het Engels de *residual owner*; dat de financiële belangen van alle andere belanghebbenden contractueel vast lagen, behalve die van de aandeelhouder; en dat maximaliseren van de aandeelhouderswaarde dus automatisch ook de belangen van alle andere partijen ten goede zou komen. Vergeet klanttevredenheid,

marktaandeel, innovatie, reputatie, ziekteverzuim, ecologische voetafdruk: aandeelhouderswaarde is het enige wat telt, aldus Friedman.

Ideeën zonder macht zijn stom, macht zonder ideeën is blind. Maar o wee als ideeën en macht elkaar weten te vinden, zeker als het financiële macht betreft. Dan kan het razendsnel gaan. En dat gebeurde hier. Die 13de september 1970 begon de Friedman-doctrine, zoals ze zou gaan heten, aan haar mondiale zegetocht. Deels dankte zij die zege aan de verleidelijke eenvoud ervan: niet langer hoefden managers een smörgåsbord van indicatoren in de gaten te houden. Zij hoefden alleen maar te kijken naar die grote snelheidsmeter recht voor hun neus, de beurskoers. Hoe hoger, hoe beter. Een kind kan de was doen.

Maar vooral dankte de Friedman-doctrine haar succes aan de massieve hoeveelheid mobiel Amerikaans kapitaal die zich er al snel achter schaarde: zalig zijn immers de ideeën van

economen die de belangen van beleggers dienen. Midden jaren zeventig rammelden de grote institutionele beleggers die het pensioengeld van Amerikaanse werknemers beheerden steeds luider aan de hekken die in 1944 in Bretton Woods om nationale kapitaalmarkten waren gezet om ontwrichtende internationale speculatie als in de jaren dertig te voorkomen. Gretig keek men naar de groeicijfers in Europa en elders, die hoger waren dan in de verzadigde Amerikaanse markten. Weg met die hekken!

De lobby werkte. Al was het maar omdat er via de figuur van de zielige pensionado een publiek belang in het geding was. En dus sneuvelden eind jaren zeventig in het ene na het andere land de wettelijke beperkingen op grensoverschrijdend kapitaal. Het gevolg was dat alle nationale pensioenreserves werden meegezogen in het kolken kielzog van Amerikaans kapitaal. Op hun

Thomas Dworzak / Magnum / ANP

Parijs, 6 april 2023. Dag 11 van de landelijke staking en protesten tegen de pensioenhervorming van de Franse president Macron

beurt werden daardoor de bezadigde managers van Nederlandse, Franse, Duitse, Deense, Spaanse beursfondsen uit hun nationale comfortzones gehaald en werden zij geconfronteerd met een prestatielat die steeds hoger kwam te liggen. Was in de jaren zestig en zeventig een rendement van vijf, zes procent per aandeel hoog, vanaf de jaren tachtig en negentig werden tweecijferige rendementen verwacht.

En klaagde Friedman in 1970 nog dat werknemers, toeleveranciers, banken en de belastingdiensten als eerste kwamen en aandeelhouders als laatste, inmiddels zijn de rollen omgedraaid. De uitkeringen aan aandeelhouders – dividenden – zijn weliswaar op papier variabel, in de praktijk zijn ze spijkerhard en worden juist werknemers, toeleveranciers en de belastingdiensten als stelposten behandeld. Dat is immers waar mondiale productieketens voor zijn bedoeld. Ze zijn ruimtelijk zo geplooid dat er een tweecijferig

rendement voor de aandeelhouder uit komt rollen door de aardkloot af te struinen, op zoek naar zo goedkoop mogelijke arbeid en grondstoffen.

Ondertussen doen accountants, consultants en fiscalisten hetzelfde: zoeken naar zo gunstig mogelijke belastingplichten voor de onderneming. ‘Belastingoptimalisatie’ heet het met een deftig eufemisme. Daardoor betalen beursgenoteerde ondernemingen een fractie van het tarief dat in de wet staat. Het leidde op bedrijfsniveau tot een geleidelijke afkalving van de wettelijke bescherming van werknemers, een groeiende rol van aandeelhouders in het bestuur van het bedrijf, en meer macht voor de financiële directeur in de raad van bestuur, de zogenaamde *chief financial officer*, de CFO.

In Nederland is het niet anders. Ook hier zijn eind jaren zeventig de beperkingen op grensoverschrijdend kapitaalverkeer weggenomen. Ook hier zijn sinds dat moment de belangen van

het grootkapitaal hoog op de politieke agenda komen te staan: denk aan de open brief die de bestuursvoorzitter van Shell, Gerrit Wagner, in 1976 aan de toenmalige premier stuurde, waarin hij klaagde over de hoge arbeidskosten in Nederland en de geringe winstgevendheid van Nederlandse beursfondsen.

Ook hier zijn de nationale spaarreserves in de vorm van pensioenspaargelden opgenomen in het universum van Anglo-Amerikaanse beleggers: denk aan de beleggingsmandaten die ABP en PGGM hebben uitstaan bij Goldman Sachs, JP Morgan en Barclays. Ook hier zijn managers hun beleggers meer rendement gaan beloven: denk aan de roemruchte aandeelhoudersvergadering van ABN Amro waar CEO Rijkman Groenink het doodvonnis van de bank tekende door aandeelhouders meer te beloven dan hij kon waarmaken.

Ook hier hebben maakbedrijven hun fabrieken verplaatst naar lagelonenlanden of hebben ze zichzelf ontdaan van hun industriële ballast en zich heruitgevonden als postindustriële beheermaatschappij, zoals DSM en Philips. Ondernemingen zijn ook hier holdings geworden, met een kerstboom aan brievenbusmaatschappijen en een waaier aan activiteiten die naar believen kunnen worden aangekocht, samengevoegd, gesplitst of doorverkocht. Ook hier is de arbeidsmarkt verregaand geflexibiliseerd: volgens de OESO, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, beschikt momenteel ruim veertig procent (!) van de Nederlandse beroepsbevolking niet over een standaard dienstverband.

En ook hier zijn beursgenoteerde bedrijven meesters geworden in het ontlopen van hun belastingplichten, daarvoor grif gebruikmakend van het geoliede belastingparadijs dat de Belastingdienst samen met commerciële fiscalisten, de fiscus en universiteiten in Nederland heeft opgetuigd.

De gevolgen van deze revolutie zijn gigantisch geweest. Geen beter cijfer om dat te illustreren dan het dalende loonaandeel in het mondiale bruto product. Sinds 2004 rekent de International Labour Organization (ILO) uit hoe hoog het deel van het jaarlijkse mondiale economische

product is dat als loon aan arbeiders wordt uitgekeerd. In 2004 bedroeg het loonaandeel 54 procent. Op twee pieken in 2008 en 2020 na, vertoont het loonaandeel een geleidelijke daling. In 2023 bedroeg het aandeel 52,4 procent, een daling sinds 2004 van bijna twee procentpunten. Dat lijkt klein, maar komt neer op een bedrag van ruim 2400 miljard dollar dat werknemers zijn misgelopen en in plaats daarvan in de zakken van aandeelhouders hebben zien glijden.

Zo ook in Nederland. Eind juni liet het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) weten dat het loonaandeel het afgelopen jaar verder was gedaald. 69 procent bedroeg het in 2023. Het CBS had er een grafiek bijgevoegd die liet zien dat deze dalende trend al geruime tijd bezig was. In 1995 ging nog 81 cent van elke verdiende euro naar werknemers. En wie nog verder teruggaat, ziet dat het loonaandeel in 1975 met 85 procent haar naoorlogse hoogtepunt bereikte. Vanaf dat moment wiebelt het langzaam maar zeker naar beneden. Om dus in 2023, voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis, onder de magische grens van zeventig te duiken.

Je zou grote journalistieke ophef verwachten, want het is weer geen kattenpis: een procent minder komt al snel neer op zevenhonderd euro per werknemer per jaar. Sinds 1975 hebben we het

een vorm van economische democratie opgebouwd die botste met de Friedman-doctrine.

De eerste golf dateert van vlak na de Tweede Wereldoorlog en hoorde thuis in de corporatistische tijdgeest van die dagen. Dit waren immers de jaren van de Sociaal-Economische Raad (SER), de Stichting van de Arbeid, het Centraal Planbureau en de product- en bedrijfsschappen. Planning was superieur aan de chaos van de markt, zo dacht men na depressie, fascisme en oorlog.

De eerste Wet op de ondernemingsraden dateerde van 1950 en had zowel christen-democratische als sociaal-democratische wortels. Voor protestanten en katholieken was medezeggenschap voor arbeiders simpelweg goed rentmeesterschap. En voor sociaal-democraten was het simpelweg een uitbreiding van de politieke democratie naar het economische domein: waarom zouden we in de politiek burgers zijn en in de onderneming ondergeschikten? Dit was echter *medezeggenschap*, geen volwaardig *medebestuur*. Zij was beperkt tot middelgrote en grote ondernemingen en vetorecht had de ondernemingsraad alleen als het ging om onderwerpen die arbeidsomstandigheden betroffen. Over kapitale zaken als overname, opsplitsing, beloning, dividend en aandelenemissies had de ondernemingsraad uitsluitend advies- en informatierechten. Noch

medebestuur, economische democratie en economisch burgerschap, maar uitsluitend aandeelhouders, aandeelhouderswaarde en wat met een nieuw anglicisme *corporate governance* begon te heten.

Het begon in Nederland tijdens de Paarse jaren, in 1997, met de veertig aanbevelingen van de commissie-Peters, vernoemd naar Jaap Peters, voormalig bestuurder van verzekeraar Aegon. Dat werd gevolgd door de Corporate Governance Code voor beursgenoteerde ondernemingen van de commissie-Tabaksblat (Unilever) in 2003, de commissie-Frijns (ABP) in 2008, de commissie-Streppel (Leaseplan) in 2009, de commissie-Van Manen (PwC) in 2016 en de commissie-Van der Meer Mohr (ABN Amro) in 2022. Inmiddels uitgegroeid tot een document van 56 pagina's, met 25 principes, meer dan honderd regels en stevig verankerd in het Nederlandse ondernemingsrecht, ademt de Code ook 27 jaar na dato nog steeds de defensieve lucht van Nederlandse managers die maar wat graag hun Anglo-Amerikaanse collega's imiteren en zeer in hun maag zaten met de Rijnlandse erfenis.

De *Dutch discount* werd het in kringen van het *old boys network* genoemd. Oftewel de relatieve onderwaardering van Nederlandse aandelen ten opzichte van Anglo-Amerikaanse, waardoor

Gaf het wel pas om bestuurders maar één doel te laten najagen: maximaal financieel rendement?

dan al snel over tienduizenden euro's die aandeelhouders van arbeiders hebben afgepakt. Maar nee, het nieuws werd die dag gedomineerd door de vrijlating van Julian Assange en de benauwde ontsnapping van Oranje tijdens het EK voetbal.

Er is veel geschreven over de oorzaken van deze geleidelijke daling van het loonaandeel. De kern is dat sinds het midden van de jaren zeventig de machtsverhouding tussen kapitaal en arbeid grondig is gewijzigd: de aandeelhouder heeft gewonnen, de arbeider heeft het nakijken. In de woorden van de Amerikaanse meester-belegger Warren Buffett: 'Er is een klassenstrijd gaande, en mijn klasse heeft gewonnen.' En daar heeft de Friedman-doctrine, gesteund door massieve hoeveelheden beleggerskapitaal, een belangrijke rol in gespeeld.

Er was echter één obstakel dat Nederlandse managers belette om de Friedman-doctrine met echte goesting te omarmen. Hier hadden we namelijk een traditie van zogenaamd Rijnlands kapitalisme. Dat was kapitalisme met een menselijk gezicht, met geduldig kapitaal en een gelijkwaardige rol voor arbeid en kapitaal. Voortbouwend op de zogeheten 'kernen' van geschoolde arbeiders die de paternalistische, vaak christelijke ondernemer in Nederland gewend was te raadplegen bij het nemen van ingrijpende beslissingen, is in Nederland in twee wetgevingssgolven

beschikte de ondernemingsraad over het recht om bestuurders te benoemen.

De tweede wetgevingsgolf volgde op de radicalisering van de jaren zestig. Het linkse levensgevoel van Vara en *Vrij Nederland* domineerde en radicale democratisering was hip. Zo luidde punt tien van het Nieuw Links-manifest *Tien over rood* uit 1966: 'De werknemers in de bedrijven moeten directe invloed krijgen op het bestuur van hun ondernemingen.' Het mondde in 1970 uit in een aangescherpte Wet op de ondernemingsraden en een nieuwe juridische entiteit, de structuurvennootschap, bedoeld voor grote beursfondsen. Het was een poging om de ondernemingsraad aanbevelingsrecht te geven over de samenstelling van de raad van commissarissen, en de beslissingsbevoegdheid over de samenstelling van de raad van bestuur op haar beurt bij de commissarissen te leggen. Dichter bij economische democratie zijn we in Nederland niet meer gekomen.

Op een mislukte poging van het kabinet-Den Uyl na om werknemers te laten meedelen in de aanwas van bedrijfsvermogens (de vermogensaanwasdeling), werd het in de jaren erna langzaam stil rond de medezeggenschap. Nou ja, stil, de pendule ging steeds meer de andere kant op. En dus betroffen de discussies niet langer medezeggenschap en

beleggers minder scheutig waren om in Nederlandse beursfondsen te investeren en Nederlandse ondernemingen in het mondiale overnamespel op achterstand stonden. Het hing als een schaduw boven de BV Nederland. En dus werd het circus van de corporate governance-commissies gebruikt om zonder wetswijziging stapje voor stapje het Rijnlands kapitalisme uit te schakelen en om te buigen naar Anglo-Amerikaans model.

En links, toch al die tijd de meest uitgesproken voorstander van economische democratie? Links hield zich in deze jaren vooral bezig met werk, werk, werk en inkomensbeleid: kleine aanpassingen in de inkomensbelasting, de sociale uitkeringen en de btw om de stippenwolk van de inkomensplaatjes van het CPB zo klein mogelijk te maken. Vermogenspolitiek werd alleen gevoerd in de vorm van technische discussies over de Pensioenwet en de rekenrente. En natuurlijk door mee te helpen aan het omkatten van Nederland van een huurdersnatie in een kopersnatie. De aloude ambitie van de socialisten om politieke democratie als hefboom te gebruiken om economische democratie te vestigen, was vergeten.

Tot 2008, toen een bankencrisis in het mondiale Noorden de wereld in de economische afgrond stortte en grote vraagtekens plaatste bij de wijsheid van het Anglo-Amerikaanse aandeelhouderskapitalisme. Had de wedren op zo hoog mogelijke financiële rendementen niet geleid tot

onverantwoord gedrag dat de samenleving op torenhoge kosten had gejaagd? Diende de onderneming niet meer waarden dan alleen financiële? En gaf het wel pas om bestuurders maar één doel te laten najagen, namelijk maximaal financieel rendement, en niet ook te letten op andere doelen, sociale en ecologische?

In het hart van het financiële kapitalisme, de VS, leidde dit moment van bezinning tot een radicale bekering. Op papier althans. In 2019 verwierp de Amerikaanse VNO-NCW, de Business Roundtable, resoluut de Friedman-doctrine en bekende zich tot een missiestatement dat zo uit het brevierboek van het Rijnlands kapitalisme had kunnen komen. 'Het doel van de onderneming', aldus de Roundtable, 'is een economie die iedereen bedient' – en niet alleen aandeelhouders, moet je er dan achteraan denken.

In Nederland bleef het stil. Wel stelde het kabinet een jaar na de bankencrisis een nieuwe commissie in, de commissie-Streppel, die moest nagaan in hoeverre de bankencrisis noopte tot aanscherping van de Corporate Governance Code. Niet, zo luidde een aantal maanden later het oordeel. Vervolgens ging het in de politiek ruim veertien jaar lang over begrotingstekort en staatsschuld, over migratie en asielzoekers.

Pas in de aanloop naar de verkiezingen van 2023 was er eindelijk sprake van een soort gecoördineerde actie van de twee grote vakbonden, FNV en CNV, om het onderwerp weer op de politieke agenda te krijgen. De FNV met een variant op het plan van collectieve vermogensaanwasdeling die het kabinet-Den Uyl in *Keerpunt 1972* met D'66 en de PPR overeen was gekomen; het CNV met een variant op de Amerikaanse individuele aandelenspreidingsregelingen, die werknemers in staat stelden zich fiscaal aantrekkelijk in te kopen in het aandelenkapitaal van de werkgever.

De SP was de enige partij die tijdens de verkiezingen van november 2024 in haar programma een uitvoerige paragraaf over medezeggenschap en medebestuur had opgenomen. De media toonden geen interesse. En in het verkiezingsprogramma van de nieuwe linkse fusiepartij, GroenLinks-PvdA, schitterde het onderwerp door afwezigheid, zoals trouwens het hele onderwerp klassenstrijd en kapitalisme.

Ook intellectueel was er tot voor kort weinig aandacht voor het onderwerp. De Franse historicus Thomas Piketty was er in 2014 in geslaagd ongelijkheid terug op de politieke agenda te krijgen met de bestseller *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Het was voer voor progressief links om zich met nog meer wellust op de details van het belastingrecht te storten en via inkomenspolitiek de scherpe kantjes van het kapitalisme te slijpen.

Toen vijf jaar later de Duits-Amerikaanse rechtssocioloog Katharina Pistor Piketty erop wees dat je kunt wegbelasten tot je een ons weegt als je niets doet aan de bron van ongelijkheid, namelijk aandelenbezit, gaf hij niet thuis. En in de steeds specialistischer geworden academische

debatten over de voor- en nadelen van medezeggenschap en medebestuur, al dan niet via de band van aandelenbezit, doken al dertig jaar dezelfde namen op. Het wachten was op een nieuw gezicht en een nieuw geluid.

Dat kwam in 2017, toen de Waalse arbeids-socioloog Isabelle Ferreras *Firms as Political Entities: Saving Democracy through Economic Bicameralism* publiceerde. Daarin deed zij drie dingen tegelijk. Ten eerste vocht zij het liberale onderscheid tussen politiek en economie aan en betoogde zij dat bedrijven net als staten politieke entiteiten zijn, waarvan de leiding besluiten neemt die onherroepelijk raken aan de belangen van anderen, zowel binnen als buiten het bedrijf.

Wie zegt de principes van gelijke autonomie die ten grondslag liggen aan onze democratie te

representatieve democratie, komt zij boven met een overtuigend argument voor een vorm van medezeggenschap in bedrijven die betekent dat het management niet alleen verantwoording verschuldigd is aan de kapitaal-eigenaren in de vorm van de algemene aandeelhoudersvergadering, maar ook aan arbeidseigenaren in de vorm van een nieuw in te stellen algemene arbeidsvergadering. De plannen van het management moeten vervolgens door beide kamers worden gedragen, net zoals in democratieën als de Nederlandse wetsvoorstellen langs zowel de Tweede als de Eerste Kamer moeten. Machtenscheiding is volgens Ferreras de oplossing; machtsconcentratie, bij de aandeelhouder en zijn vertegenwoordigers, is het probleem.

Het derde wat Ferreras deed is het economi-

Julien de Rosa / AFP / ANP

Isabelle Ferreras – 'Ja, we zien veel neoliberale monsters, maar het gaat de goede kant op'

onderschrijven, moet ook in economische organisaties vormen van democratische zeggenschap optuigen. Het kan niet zo zijn dat mensen volwaardige burgers (in de betekenis van *citoyen*, niet *bourgeois*) in het politieke domein zijn, maar horigen in de organisaties waar ze als werknemer een groot deel van hun wakend leven doorbrengen. Ferreras noemde dit het 'democratie-kapitalisme'-probleem en liet overtuigend zien dat het een ideologisch construct is dat door economen als Friedman wordt gebruikt om de economie te vrijwaren van de roep om politieke gelijkheid.

Het tweede wat Ferreras in *Firms as Political Entities* deed, is laten zien dat als je die *Gestalt-switch* eenmaal gemaakt hebt, er een rijke traditie in beeld verschijnt over hoe je democratie in bedrijven kunt optuigen. Dit is waar het *bicameralism* uit de ondertitelt om de hoek komt kijken. De beste Nederlandse vertaling is 'tweekamerstelsel'. Diep duikend in de geschiedenis van onze

sche en sociologische onderzoek naar de gevolgen van meer medezeggenschap voor de prestaties van ondernemingen bespreken, om te laten zien dat een onderneming die volgens democratische principes is opgezet inderdaad gekenmerkt wordt door bestuur dat legitiemer, wijzer en redelijker (*legitimate, intelligent, reasonable*) is dan een onderneming die alleen de belangen van aandeelhouders dient. Dat onderzoek leert dat democratische ondernemingen minder verzuim kennen, meer investeren in kwaliteit van de arbeid en onderzoek en ontwikkeling, duurzamer zijn, minder lobbyen, beter beschermd zijn tegen overnames en roefkapitalisten, een langere tijdshorizon hebben, gelijkere salarisverhoudingen kennen en stabielere rendementen boeken.

Ferreras' boek gaf een nieuwe impuls aan het academische denken over hoe het kapitalisme van binnenuit hervormd zou kunnen worden. Drijvende kracht achter dat denken was al ruim

WARMINGUP.®

FESTIVAL TOLHUISTUIN AMSTERDAM 7-10 NOV

Duik met ons in de wereld van
klimaat-minded kunst en
cultuur en laat je inspireren tot
verandering! Vier dagen vol
kunst, muziek, wetenschap,
talks, film, workshops en
performances over het
klimaatvraagstuk.

Bekijk rechts de programma
high-lights van Warming Up
Festival 2024.

DONDERDAG 7 NOVEMBER

KOSMOS CULINAIR | TIM KLIPHUIS TRIO diner &
& KATJA PEIJNENBURG muziekvoorstelling

VRIJDAG 8 NOVEMBER

TORTEL | COOSJE DE LOOR dubbele theater
& TESTAMENS | KATHLYN WUYTS ervaring

CLIMATE COMEDY NIGHT comedy

ZATERDAG 9 NOVEMBER

HOE ECHT KLIMAATRECHTVAARDIG
TE ZIJN | ONEWORLD paneltalk

POMPEN OF VERZUIPEN punk

NAAZ concert

ZONDAG 10 NOVEMBER

DOODGAAN, MAAR DAN DUURZAAM workshop

WARM DATA LAB | NORA BATESON workshop

ER KOMEN TRIBUNALEN | ITGWO &
KEES FOEKEMA & JULIA MULLER talk

twintig jaar de Amerikaanse socioloog Erik Olin Wright, die vanuit de Universiteit van Wisconsin elke paar jaar een boek de wereld instuurde dat steeds was geplooid rond één specifiek voorstel voor een betere, rechtvaardiger wereld. *The Real Utopias Project* heetten de boeken. Oftewel concrete of realistische utopieën. Allemaal bestonden ze uit een kernessay over een sleutelidee, gevolgd door vijftien tot twintig kortere reflecties door deskundigen op dat essay.

Het eerste dateerde van 1995 en ging over de vraag hoe versterking van het maatschappelijk middenveld onze democratieën zou kunnen verstevigen, *Associations and Democracy* geheeten. Er zouden er in de loop van de jaren acht volgen. Over het basisinkomen, over participatoire planning, gendergelijkheid, burgerraden, over marktsocialisme. En dit jaar – vijf jaar na het plotselinge overlijden van de bedenker van de serie – een boek over economische democratie, waar Isabelle Ferreras op basis van haar eerdere boek het kernessay voor schreef, *Democratizing the Corporation*.

Waarom, zo vraag ik haar tijdens het Zoom-gesprek dat ik met haar had, is het onderwerp van bedrijfsdemocratie zo naar de achtergrond verdwenen?

‘Dat heeft twee oorzaken’, zegt Ferreras. ‘Ten eerste de enorme invloed van het neoliberalisme als politieke ideologie op het hele politieke veld, inclusief politici en partijen die zichzelf van oudsher “links” noemen. Het neoliberalisme is gestoeld op de aanname dat politiek en economie strikt gescheiden domeinen zijn en dat de economie uitsluitend uit markten bestaat. Dat is zeggend de zijnsleer van het neoliberalisme. Als je dat maar vaak genoeg herhaalt en als je afwijkende perspectieven maar hard genoeg wegdrukt, weten mensen na verloop van tijd niet beter.

Daardoor is de centrale rol van organisaties in ons economische leven in de vergetelheid verdwenen. Pure markttransacties zijn echter een zeldzaamheid in het kapitalisme; veruit de meeste economische interacties vinden plaats binnen bedrijven. De econoom Stephen Marglin heeft eens gezegd dat als je een economische wereldkaart zou maken en alle markttransacties de kleur rood zou geven en alle bedrijfstransacties de kleur groen, je een volledig groene kaart zou hebben met hier en daar wat rode stipjes. Dankzij onze ideologische verblinding denken we echter het omgekeerde te zien: een rode kaart met hier en daar wat groene stipjes. En dus gaat de politieke aandacht al dertig jaar uit naar het ontwerpen van marktregels en is de belangrijkste politieke entiteit van het kapitalisme, de onderneming, grotendeels uit beeld verdwenen.

Maar ook de vakbeweging draagt verantwoordelijkheid. Met de ideologische overwinning van het neoliberalisme heeft de vakbeweging een eigenstandige analyse van het kapitalisme ten grave gedragen en zich steeds meer gevoegd naar het neoliberale wereldbeeld. Redden wat er te redden valt, was het credo. Werkgelegenheid

werd naast inkomen het belangrijkste twistpunt tussen vakbond en werkgever. Vanuit dit defensieve perspectief leek economisch burgerschap een brug te ver, een luxe voor later, maar nu even niet. En dus heeft de vakbeweging in Europa en de VS die lange traditie van economische democratisering van lieverlee maar gelaten voor wat zij leek, een fraai maar weinig realistisch idee.’

Kunt u iets zeggen over uw eigen intellectuele reis? vraag ik haar.

‘Mijn eigen reis begon tijdens het schrijven van mijn dissertatie, eind jaren negentig. Ik deed etnografisch onderzoek naar de betekenis van werk onder nauwelijks geschoolde werknemers in de dienstensector. Caissières in supermarkten waren een van mijn doelgroepen. Het dominante beeld bij economen en beleidsmakers was (en is nog steeds) dat werk een last is, geen lust. Rationele economische actoren zijn liever lui dan moe en moeten dus financieel geprikkeld worden om te werken. Deze aanname zat, en zit, achter elk armoede- en arbeidsmarktbeleid. Bijstand is voorwaardelijk en moet zo schraal zijn dat er een stevige financiële prikkel is om elke vorm van passende arbeid aan te nemen.

Het fascinerende aan het onderzoek dat ik deed, was dat de werkelijkheid van werk een compleet andere was dan de economische theorie suggereerde. Ja, er is een instrumentele kant aan elke vorm van betaalde arbeid, maar dat is maar een kant. De caissières met wie ik sprak, putten betekenis uit hun werk, zagen het als een expressie van hun identiteit, legden initiatief aan de dag, stelden eer in hun werk, ontwikkelden tijd- en geldbesparende technieken, waren trots op wat ze deden, en toonden een betrokkenheid bij filiaal en bedrijf die ver voorbij de contractuele verplichtingen ging.

Maar het belangrijkste was dat ze me duidelijk maakten dat werk voor hen ook een ontsnapping betekende aan het private domein van het huishouden. Onderling ontwikkelden zij opvattingen over wat rechtvaardig en onrechtvaardig op het werk betekende. Werk stelde hen in staat om in de ware zin van het woord burgers te worden, met eigen opvattingen over eerlijkheid en rechtvaardigheid en eigen mogelijkheden om daar collectief voor te strijden. Dat was voor mij de eyeopener: werk is politiek. En dus moeten we de grens tussen privaat en publiek,

tussen economie en politiek, heel anders trekken en de onderneming leren zien als een ten principale politieke entiteit. Zodra je dat doet, volgt het morele argument voor bedrijfsdemocratisering vanzelf.’

In haar relik op haar critici in de bundel schrijft Isabelle Ferreras dat ze het huidige tijdsgewricht beschouwt als een scharnierpunt, alsof we op het punt staan de deur te openen naar een nieuw tijdperk. Dat was in 2022. Ik vraag haar of ze daar twee jaar later nog zo over denkt.

‘Toen ik dat schreef, had ik dat beroemde citaat van Antonio Gramsci in mijn hoofd, die over het Interregnum, wanneer het oude is gestorven en het nieuwe nog niet geboren kan worden, en wanneer allerlei monsters en morbide verschijnselen zich manifesteren. De morbide verschijnselen zijn voor iedereen zichtbaar. En ja, het duurt lang voordat de contouren van het nieuwe zichtbaar worden.

Ik wil de betekenis van mijn eigen werk over bedrijfsdemocratisering niet overdrijven, maar toen ik er twintig jaar geleden mee begon, waren de politieke resonanties ervan nog nergens aan de horizon te bespeuren. Vaak heb ik me destijds afgevraagd waar ik in hemelsnaam mee bezig was. Als mijn collega’s me niet hadden gestimuleerd om door te gaan, weet ik niet of ik het boek tot een goed einde had kunnen brengen.

Inmiddels is het tij aan het keren. Het falen van de Friedman-doctrine is voor iedereen zichtbaar. De zoektocht naar een andere blik op onderneming en kapitalisme is losgebarsten. De open brief die ik samen met twee van mijn collega’s, Dominique Méda en Julie Battilana, in de vroege zomer van 2020 publiceerde, waarin wij opriepen tot meer economische democratie, kreeg in korte tijd duizenden ondertekenaars van over de hele wereld. Terwijl wij elkaar spreken, is er een grote conferentie in Brussel gaande, over precies dit onderwerp. Olivier De Schutter (voormalig VN-rapporteur – ee), een goede vriend van me, heeft in zijn nieuwe boek *The Poverty of Growth* een heel hoofdstuk gewijd aan economische democratisering.

In Spanje, met op dit moment de meest progressieve regering van de EU, staat het kabinet op het punt om met verregaande plannen te komen voor de democratisering van bedrijven. Het Etuc-manifest (*Europese vakbondskoepel – ee*) voor de Europese parlementsverkiezingen van afgelopen juni, noemde economische democratie voor het eerst expliciet. Economische democratie stond in het verkiezingsprogramma van het Nouveau Front Populaire in Frankrijk. En zo kan ik nog wel even doorgaan.

Dus ja, we zien vooral veel morbide symptomen, veel neoliberale monsters, en ja, het is inmiddels zestien jaar geleden dat de bankencrisis de laatste nagel in de doodskist van het neoliberalisme sloeg, en ja er zullen nog veel jaren van destabilisatie volgen, maar het gaat de goede kant op, langzaam maar zeker.’ ■

Vroedkundigen van het nieuwe

Nu de crises over elkaar heen buitelen, hangt verandering in de lucht. Inspiratie puttend uit het bekende citaat van de Italiaanse verzetsheld Antonio Gramsci – dat de overgangperiode tussen twee tijdperken gekenmerkt wordt door morbide symptomen die het resultaat zijn van het oude dat is gestorven en het nieuwe dat nog niet geboren kan worden – spreekt Ewald Engelen met denkers die licht kunnen werpen op hoe dat nieuwe kan ontstaan.